

РИМСКА ДРЖАВА И ХРИШЋАНСКА ЦРКВА ДО ГАЛЕРИЈЕВА ЕДИКТА О ТОЛЕРАНЦИЈИ¹ (311. ГОДИНЕ)

Највећа опречност између хришћанства и незнабоштва постојала је у области јавног живота. У старом веку вера није била ствар чисто приватне природе него еминентно јавноправна ствар: породица, држава, друштво и култура били су најтешње срасли са незнабошком вером и њеним култом. Римска држава је веома ригорозно одржавала култ домаћих богова. Побеђеним народима Рим је редовно дозвољавао да и даље врше своје верске обичаје, док су њихова божанства обично налазила место у самом кругу римских богова, који је на овај начин постајао све шири. Друкчије је Рим поступао са народима монотеистичких религија. Према Јудејима римска државна власт показивала је велику толерантност, јер је њихова вера имала претежно националну основу, а спољашњу мисију вршила је у врло ограниченом обиму. Под окриљем Мојсијеве вере, која је била *religio certe licita*, Хришћанство се могло до свог формалног издвојења из јудејске заједнице неопажено развијати.

Међутим, у погледу хришћанства, ствар је начелно друкчије стајала. Хришћанска вера нити је била старинска нити национална као јудејска, него нова и универзалног карактера, чији су верни припадали разним народностима, и која је показивала изразиту претензију да, потиснувши остале вере, цео свет учини својом искључивом сфером. Због веома тесне и привидно неразрешиве везе између античке незнабошке вере и античке државе многи су сматрали да хришћанство доводи у опасност основе римске државе. Ово страховање било је још појачано чињеницом да су хришћани, са свога становишта потпуно оправдано, одбацивали култ императора. Божанско поштовање владара, за време живота му, било је још раније уведено у источним областима римске империје, а од *Нерона* и *Домицијана* био је овај обичај проширен и на западне области. Култ императора постао је централна тачка римске државне религије, а однос појединог грађанина или поданика према том култу служио је као мерило за лојалност и патриотизам; одбацивање царског култа стварало је подлогу за оптужбу због

¹ *Просветни гласник*, LIX, 1943, 317-325.

велеиздаје (crimen laesae maiestatis). Јудеји су били ослобођени од овог култа, док је за хришћане представљао веома тешку опасност, која је била појачана још тиме што су хришћани ускраћивали да учествују у незнабошким верским свечаностима.

Начелни став хришћанства тачно је у позитивном смислу формулисан у Господњој изреци о дужностима плаћања пореза страном незнабошкој држави (Мат. 22, 15–23; Мар. 12, 13–17; Лук. 20, 20–26). Ова Господња реч начелно потврђује постојање властитог права државе подвргавајући критици оне који то право хоће да негирају, ограничавају или ниподаштавају, и властитог права цркве као установе која проповеда еванђеље и посредује спасење људском роду. Детаљнији суд о држави пружа ап. Павле (Римљ. 13, 1–7), наравно у пуној зависности од Господњих речи. Свака власт на змељи, па и власт римске државе, постављена је од Бога; како се пак у току сваког историјског процеса манифестује делање Бога и како је на тај начин сваки такав ток од Бога одређен, намеће се као логичан закључак да је Бог онај који дела и у историјском развоју римске државе. Власт је од Бога постављена и уређена и њени носиоци су служитељи Бога. Из ове примесе изводи ап. Павле закључак да онај ко се противи власти, противи се самој заповести Бога; који се пак противе власти, долазе под суд. Власт као таква има право да, посматрајући рад својих поданика, чини разлику између добра и зла и да пресуђује своје поданике према њиховим делима. Ова нехришћанска држава има право мача, тј. право над животом и смрти; ово јој је право подељено од Бога, а с овим и способност разликовања добра и зла, те у вези с тим право кажњавања греха. Отпор против државе изједначаје ап. Павле с отпором против самог Бога. У интересу нормалног функционисања државе поданици су дужни плаћати порез и царину, а уједно респектовати авторитет носиоца врховне државне власти. Власт од Бога постављена није више, по речима ап. Павла (1 Тим. 2, 1–4), само предмет послушности и одавања части, него и молитве и благодарности. Из нешто каснијег времена имамо у првој посланици Коринћанима св. Климента Римског (1 Clem. 60 sq) сачуван текст најстарије молитве за власт, која налази образложење у речима ап. Павла (Римљ. 13, 1–2): да послушност према Богу укључује истовремено послушност према властима од њега постављеним. Карактеристично је да у овом тексту молитве не налазимо ни најмањег трага полемичког тона од стране хришћана, за које је незнабошки царски режим пред крај *Домицијанове* владе (90–96; у ово доба научници стављају постанак посланице) многе непријатности представљао, а и *Нероново* гоњење хришћана било је још у живој успомени.

Веома тешки и сложени задаци били су стављени пред цркву крајем I и почетком II в. по Хр.: самоодбрана од незнабошког света непријатељски расположеног према хришћанству, самоодбрана према доминантној јелинистичкој духовној култури и религиозитету и, напослетку, њено формирање у правцу универзалне цркве као носиоца хришћанске светске религије.

На развитак односа између римске државе и цркве неповољно је утицало непријатељско држање јудејске диаспоре и незнабошких народних маса. Из извора, наиме царских рескрипата, савремених хришћанских писаца и поузданих аката о страдањима појединих мученика, који нам пружају, истина, доста непотпун материјал за реконструкцију појединих гоњења хришћана – њихових мотива, правне основе и њихова тока – можемо јасно видети да није римска власт него непријатељско држање споменутих народних маса играло одлучну улогу у покретању гоњења хришћана у II веку.

Појава непријатељског расположења народних маса, иако оне нису ни најмање познавале суштину хришћанства, даје се лако схватити. Хришћанство није имало сличности ни са једним од источних култова, који су у римској империји упоредо са њеним ширењем постајали све бројнији, али су како међусобно тако и према римској државној вери били у односу толеранције. Хришћанство, напротив, било је, како је у уводу изложено, по својој суштини верски искључиво и нетолерантно, па је начелно одбацивало све богове у римској империји и све верске церемоније, нарочито царски култ. Због тесне везе између римске религије и римске државе, створила се о хришћанству представа да је оно оглашени непријатељ целокупног римског државног и културног живота (сведочанства римских историка Тацита и Светонија већ за доба цара Нерона). Због директних клевета од стране јудејске диаспоре, погрешног тумачења хришћанског култа и погрешног схватања карактера хришћанства уопште, појавиле су се разне неповољне вести о хришћанима, које су, најкасније почетком II в., примиле конкретан облик оптужбе (атеизам, неморалност, непријатељско расположење према држави); ове вести су се, и поред најодлучнијег побијања од стране старих хришћанских апологета, упорно одржавале.

Ово стање ствари доводило је у незгодан положај римске власти које су долазиле у званичан додир са хришћанима. То нам најбоље илуструје писмо Плинија Млађег, намесника азијске провинције Витиније, цару Трајану од 112. године, које излаже тешке скрупуле које су се појавиле у вези са спровођењем поступка против хришћана. Питања која је Плиније цару ради решења формулисао, кулминирају у томе да ли је хришћанство само по себи већ злочинство и кажњиво или су кажњива одређена с тим именом везана злочинства. Трајанов одговор први је писмено формулисани начелни став римске државне власти према хришћанству. Поводом Плинијевог извештаја да упркос примени справа за мучење није могао утврдити никакво злочинство код хришћана, цар Трајан нашао је за сходно да напусти тле редовног римског кривичног поступка и подвргао је хришћане као такве државнополицајном поступку административних звања. Већ овај први царски рескрипт представља репресивну меру у ствари поступака против хришћана и садржи три одредбе: забрану предузимања званичног тра-

гања за хришћанима, примања анонимних пријава и расположења, да има бити ослобођен онај који одриче да је хришћанин и своју изјаву делом потврди; само хришћани против којих је поднесена пријава од одређених особа и који у хришћанству истрају, имају бити кажњени.

Питање правне основе за гоњење хришћана у II в. и карактера хришћанских процеса још није потпуно осветљено. Ваља оштро разликовати између оптужби од стране незнабошких народних маса и формалнојуристичког поступака државне власти против носилаца хришћанског имена. Римска државна власт није усвојила све оптужбе народних маса (најтежа морална и политичка злочинства, нарочито *sacrilegium* и *crimen laesae maiestatis* – велеиздаја) са разлога што није располагала неоспорним доказима за ове оптужбе и што је било осведочено лојално политичко држање хришћана у II в. Али римска држава је гледала у хришћанима присталице страног и недозвољеног култа и начелне противнике државне религије, нарочито царског култа, а велики политички значај државне религије захтевао је кажњавање таквих противника, уколико је против њих била поднесена прописана пријава власти и уколико нису хтели да се врате поштовању државних богова. Као што је припадност хришћанству пријављене личности била предмет истраге, тако се у том квалитету, чим је његовим признањем и ускраћењем приношења жртве исти на несумњив начин био утврђен, налазио формални разлог за осуду. Процеси против хришћана нису били кривични процеси у правом смислу речи, али они не представљају ни обичан полицајни поступак, него су чинили особену врсту поступка, неку мешавину редовног кривичног и полицајног поступка. Разлог, са кога поступци против хришћана не могу одговарати ни једном у ранијем римском праву уобичајеном поступку, лежи у томе што римска државна власт још никада раније није била дошла у положај да иступи против вере тако универзалне тенденције, тако изразите искључивости, толике експанзивне моћи и тако високог моралног карактера, као што је била хришћанска. Против непријатеља овакве природе римска државна власт морала је створити нов, од садашњих ефикаснији, поступак. Начела, фиксирана у *Трајанову* рескрипту остала су у процесуалној пракси римских државних власти меродавна све до III в.; правни положај хришћанске религије није у овом раздобљу претрпео никакве начелне измене.

Иако не можемо тачно да утврдимо број хришћана који су у току II в. морали своју веру пред римским властима да исповедају и за исту страдају, ипак је несумњиво да је хришћанство постављени задатак самоодбране путем својих мученика, исповедника и апологета у потпуном обиму успешно извршило. Списи апологета омогућују нам и оцену извршења и другог задатка хришћанства, наиме самоодржања хришћанства као верске индивидуалности. Решење овог задатка било је много теже него првога: била је то борба против јелинизације хришћанства, нарочито утицаја грчке философије, која се свршила хри-

стијанизацијом јелинизма. Трећи задатак, развијање спољашње црквене организације у правцу универзалне цркве био је такође успешно завршен крајем II в.

Појава универзалне црквене организације дала је повода римској државној власти да предузме нову репресивну меру против даљег ширења хришћанства. Цар Септимије Север није издао против њих никакав генерални едикт, као што ће то касније учинити цареви *Деције*, *Валеријан* и *Диоклецијан*. Његова одлука којом је 202. године забранио прелаз у хришћанство [201. године био је већ забранио прелаз у Мојсијеву веру] морала је имати карактер рескрипта, тј. расположења изданог у облику одговора на питање постављено од ког намесника провинције поводом каквог нејасног конкретног случаја. Другу репресивну меру против цркве као такве предузео је 235. године цар *Максимин Трачанин*, непосредно уперену против предстојника цркава, дакле непосредно против носилаца црквене организације. Немоћ римске државне власти према хришћанству јасно се показала већ при објави Северова рескрипта; између 203. и 235. године лежао је период мира од преко 30 година, за време кога је црквена организација била знатно ојачала и стекла већу способност за борбу са спољашњим непријатељем.

Са *Децијем* (249–251), једним од оних слабо образованих, али енергичних војничких царева панонско-илирског порекла, представника рестаурационе политике великог стила, почиње нови период у историји односа између римске државе и цркве. Гоњење путем рескрипта заменило је гоњење путем едикта. Уместо специјалних одлука које регулишу услове кажњавања хришћана од месних власти, сада централна државна власт узима иницијативу у трагању и кажњавању хришћана и чини напоре да их радикално сузбија и уништава у целој империји. Разумљиво је да је један владар тако конзервативног и традиционалистичког расположења као *Деције* и у овој области морао показати јаке реакционарности. Он је сматрао званичну религију саставним делом политичке и друштвене организације; како је учешће у култу римских богова и, нарочито, у царском култу сматрано за неопходну манифестацију лојалности према држави и императору, природно је да државна власт никако није могла трпети апстиненцију хришћана у том погледу. Његов у јануару 250. год. издани едикт инаугурисао је опште гоњење хришћана и цркве, које има више стадија. Децијев едикт означава први стадиј. Децијев едикт захтевао је не само од хришћана него од свих становника империје да изврше исповест државне религије приношењем жртава и учешћем у жртвеним гозбама – није дакле захтевао директно одрицање хришћанства. То објашњава и успех ове мере: стварно је број хришћана који су удовољили овом првом захтеву био врло велик. Међутим, поред врло великог броја палих (клирика и лајика) не смемо previdети многе исповеднике који су упорно ускратили да изврше царску заповест; релативно мали број мученика може се објаснити особеним ка-

рактором овог гођења, које није имало за циљ искорењење хришћана, него њихово поновно задобијање за римску државну религију. Иако је успех овог гођења био велик, ипак је био само привидан, јер одмах по престанку гођења, још пре Децијеве смрти (око Ускрса 251. год.), велик број палих обратио се са молбом да буде поново примљен у црквену заједницу.

Још даље од Деција отишао је у гођењу цар *Валеријан* (253–260), који је пред крај своје владе издао два едикта против хришћана (257. и 258. године). Главни циљ ових гођења био је уништење организације хришћанских општина и онемогућење одржавања међусобних веза. Док се први едикт углавном држао оквира Децијева едикта (казне изгнанства) уз додатак забране богослужбених скупова и гробаља (смртна казна), други едикт је захтевао под претњом смртне казне изричну абнегацију хришћанства од стране клира и припадника отмених друштвених сталежа (сенатора, витезова и др.); с овим гођењем било је скопчано и одузимање црквеноопштинског иметка (богослужбене просторије, гробља). Овом оштром поступању државне власти одговарао је појачани отпор хришћана који је Валеријанова наследница цара *Галијена* (260–268) принудио на опозивање очевих едиката и враћање конфисковане имовине како црквених општина тако и појединих хришћана. Никако не треба прецењивати домашај ове царске иницијативе, нити акт од 260. године сматрати за истинско званично признање хришћанства у том правцу да би оно постало дозвољена вера. Галијен се ограничио на стављање ван снаге очевих едиката враћајући се фактичној толеранцији која је владала од почетка III в. до Децијева и Валеријанова гођења.

Од год. 261. наступила је нова пауза мира од преко 40 година и за време овог мира уследило је коначно консолидовање хришћанства у римској империји. Дугим периодом мира поспешно ширење хришћанства и његово јаче продирање у више друштвене сталеже морало је привући пажњу његових непријатеља на себе, који су још увек имали на својој страни велику већину становништва империје (7,000.000 до 10,000.000 хришћана према укупном броју од око 50,000.000). Непријатељско расположење против хришћана било је за владе цара *Аврелијана* (270–275) јаче подстакнуто антихришћанским списом новоплатоника *Порфирија*; душа антихришћанске акције почетком IV в. био је намесник провинције Витиније *Хијерокле*, који је имао јак утицај на Диоклецијанова цезара *Галерија*. Незнабошко свештенство, које је сматрало да је општим ширењем хришћанства доведен у питање и његов опстанак, нашло је у Галерију савезника спремног за борбу. На одлучну акцију против хришћанства нарочито је позивао сталан пораст броја хришћана у римским војним јединицама, што је доводило у опасност римске војне традиције. Против хришћана војника и хришћана чиновника у царској палати био је уперен први напад пред крај III в. Ускоро за овим наступило је опште гођење хришћана са дотле невиђе-

ном жестином. Четири Диоклецијанова едикта из год. 303. и 304. представљају ситем гоњења, које је било у стању да уништи хришћанство, да није дошло одвише касно. Први едикт садржавао је, међу осталим, и одредбу о рушењу богослужбених зграда и спаљивању светих књига, коју не налазимо у ранијим царским едиктима.

Ни Диоклецијанова широко заснована и систематски организована гоњења нису могла да скрше отпор хришћана; становништво незнабошке вере није више показивало ону ревност за борбу као раније. Истина, и сада су многи хришћани показали доста људске слабости, али за време ових гоњења број мученика знатно је надмашио број палих и из овог времена имамо већи број мученика и више појединачних вести о њима него из свих ранијих гоњења заједно. Овом неуспеху доста су допринеле и Диоклецијанове политичке реформе: подела државне власти на два цара и два цезара (уз сваког цара по један) од почетка је спречавала униформно спровођење ових едиката у све четири префектуре.

После абдикације (1. VI. 305. г.) старих царева Диоклецијана и Максимијана гоњење је у битном остало ограничено на Исток, док и овде није изненада наступио по цркву повољан преокрет. Тешко оболели цар *Галерије* потписао је у својој резиденцији Никомидији 30. априла 311. год. и дао публиковати едикт о толеранцији, који нам је сачуван у латинском оригиналу код савременог црквеног писца Лактанција (*De mortibus persecutorum* 34) а у грчком преводу у црквеној историји црквеног писца Евсевија (*hist. eccl. VIII, 17*). Едикт је издан у име царева Галерија, Константина Великог и Лицинија. У едикту констатују владари да покушај успоставе верског јединства у римској империји није успео и подељују хришћанима право слободног вероисповедања и одржавања њихових скупова – богослужбених и црквеноопштинских, али под условом да јавни ред и поредак не смеју бити нарушени. Начело, постављено у Галеријевом едикту, било је респектовано: хришћанство, признато као дозвољена религија, није више потпадало под удар репресивних закона, него је имало легалну основу за мирно и несметано развијање.